

Каліщук С.М.

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Токарева Ю.М.

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовано екзистенційно-системну методологію часової полярності життя особистості, в якій існує дихотомія, з одного боку, «Я теперішнього», феноменології життя зараз і минулого досвіду та, з іншого боку – уявлення про майбутнє через становлення «Я», через переживання викликів, переоцінку простору можливостей і заданих зовні умов. Доведено, що аналіз образу майбутнього як частини життєвого шляху означає можливість і здатність особистості збагачувати з плином часу горизонт власного життя, в якому кожен конкретний простір (буттєвий, психічний, тілесний, соціального оточення, стосунків і кохання, розвитку і успіху тощо) детермінує або екзистенційну сповненість і переборність криз, викликів та обмежень, або, навпаки, зумовлює переживання неможливості і зупинки через втрату регуляційних онтологічних смислів. Надано опис смисло-центрованого і генетико-модельючого ракурсів дослідження образу майбутнього. Обґрунтовано ланцюг вихідних категорій, до яких віднесено: «свідомість», «образ світу», суб'єктивна дійсність. Розкрито інструментальний акт породження образу майбутнього. Запропоновано розглядати формування образу майбутнього з опорою на діяльнісну парадигму, системний та екзистенційний підходи. Розкрито феноменологію, операційність і функціональність екзистенційно-системного аналізу образу майбутнього. Визначено психологічні механізми вироблення смислів майбутньої екзистенції, які посилюють ідентичність новими ракурсами і створюють позицію особистості у своєму баченні майбутнього. Описано характер діалогу між особистістю і світом. Надано специфіку «запиту світу» і можливостей особистості давати відповіді. Наведено чотири екзистенційні полярності процесу побудови образу майбутнього. Описано трипланову дію знаходження смислу. Позначено екзистенційно-системні перешкоди формування образу майбутнього.

Ключові слова: свідомість, образ майбутнього, часова полярність, становлення майбутнього, екзистенційно-системний концепт, смисл.

Постановка проблеми. У сучасному швидкозмінному і тому невизначеному й нестабільному світі людина зіштовхується із багатьма викликами сучасності. Світове соціальне середовище тотального і, зокрема, у подіях війни руйнівного перетворення, зумовлює злам відношення особистості до персонального, соціального, політичного, економічного майбутнього як власного, так і своїх рідних. Варіанти опису відношення до майбутнього задаються переважно у термінах «невизначеності», «непрозорості», «непередбачуваності» за дефініцією М.М. Слюсаревського [6]. Або через упредметнення способів опанування викликів життя, а саме: викликів вибору, невизначеності, різноманітності, складності, непоборності [3]. Відомо, що феномен «образ майбутнього» має багатовекторну архі-

тектоніку, а тому може описуватися, а значить і розмішувати в собі безліч психічних утворень свідомості, зокрема це «уявлення про майбутнє особистості», «часовий вимір життєвої перспективи», «смісловий екзистенційний вимір», «життєвий шлях», «життєві сценарії», «буттєві зміни», «екзистенційні зміни», «уявлення про кризову ситуацію життєвих змін» тощо. Відтак, аналіз образу майбутнього як частини життєвого шляху, приміром як елементу «лінії часу життя» означає можливість і здатність особистості збагачувати з плином часу горизонт власного життя. А тому вибудовувати виднокрай, в якому кожен конкретний простір (буттєвий, психічний, тілесний, соціального оточення, стосунків і кохання, розвитку і успіху тощо) детермінує або екзистенційну сповненість і переборність криз, викли-

ків та обмежень, або, навпаки, зумовлює переживання неможливості і зупинки через втрату регуляційних онтологічних смислів. Означені полярні тенденції прогнозування (передбачення, очікування, моделювання) персонального життя залежать, по-перше, від соціо-культурного контексту, що відкриває умови, обмеження і перспективи наявної реальності. По-друге, від репрезентативних властивостей смислової архітектоники свідомості особистості, які визначають якість персональної дійсності та її базові «налаштування», а саме, свободу і відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Саме у річищі смисло-центрованих психологічних теорій свідомості ведуться дослідницькі розвідки механізмів унікально-персонального сприйняття неминучості змін і осягнення світу, переживання екзистенційної сповненості як сили прийняти світ і себе в ньому у теперішній час і у можливому майбутньому [3]. Онтогенетичний ракурс аналізу охоплює інтенційний шар генези суб'єктивних фільтрів сприйняття та оцінки реальності, що формує апперцептивні засади уяви про майбутнє. Це прояв генетично-моделюючої функції «локомодації», яка забезпечує зумовленість образу майбутнього «перцептивно-моторним» сприйманням реального світу [10]. Можна припустити, що саме на цій основі формується образ майбутнього, визначається його масштаб, якість, модальність сприйняття та ключові переживання.

Крім того, генетико-моделюючий ракурс досліджень особистості і життєвого шляху, запропонований С.Д. Максименко, дозволяє окреслювати і знаходити детермінанти поступу-руху динаміки онтологічних і екзистенційних смислів у процесі розвитку, дидактичного та виховного досвіду людини. А також визначати першоджерела походження суб'єктивних кристалізованих патернів сприйняття та оцінки як теперішньої реальності, так і антиципацію персонального майбутнього [5].

Відомо, що психологічна природа людини розуміється як сукупність суспільних відносин, що інтерналізуються, стають усвідомленими і неусвідомленими елементами її структури та зумовлюють специфіку включеності у соціально-культурний контекст. Це положення простежується у дослідженні Т.М. Титаренко, в якому прогнозування майбутнього розглядається з точки зору життєвих викликів, що постають перед людиною та тих психологічних факторів, ресурсів, опор, соціального оточення та життєвих умов, що впливають на прийняття або неприйняття особистістю усвідомленого рішення рухатися вперед [7].

Концепція «образу світу як багатомірного смислового тла і унікально зображеної дійсності людини у контексті засвоєного нею історично-культурного досвіду, особистісної історії та перспектив майбутнього» може розглядатися як вихідна ідея онтогенетичного аналізу образу майбутнього [2, с. 430]. Загалом, «образ» є категоріальним «ядром» свідомості і, одночасно, феноменом, що вибудовує суб'єктивні уявлення світу і майбутнього зокрема. О.М. Лозова зауважує, що образ світу є багаторівневою системою уявлень особистості про світ, людей, саму себе та свою діяльність, які у випадку суспільних змін, неминуче трансформуються [4]. Трансформація відбувається під впливом як об'єктивних змін у житті людини, так і під впливом динаміки внутрішньої позиції особистості. У визначені О.М. Лозової «образ світу і є відображенням майбутнього, тобто являє собою систему наших очікувань, прогнозів відносно того, що відбувається... внаслідок наших вчинків. І ця прогностична спрямованість є найглибшою і невіддільною характеристикою образу світу, а не якась факультативна функція» [4, с. 93]. Наголос на індивідуально-психологічних репрезентаціях у психосемантичних дослідженнях образу майбутнього стверджено у роботі І.В. Добриніної. Автором позначено дефіцитарні зони, до яких віднесено: структуру репрезентацій образу майбутнього та предиктори його формування [1].

Отже, можна констатувати, логіка суб'єктивної налаштованості людини на зовнішній світ та на перспективи свого майбутнього детермінується смисловими зв'язками «Я» із всіма елементами життя. З цього виникає важливе питання: «Як саме долати невпевненість у власному майбутньому? З чого складається можливість будувати образ майбутнього стверджуючий життя, навіть в умовах особистісних, вікових або екзистенційних втрат?»

Постановка завдання. Мета статті полягає в обґрунтуванні екзистенційно-системної методології часової полярності життя особистості, в якій існує дихотомія, з одного боку, «Я теперішнього», феноменології життя зараз і минулого досвіду та, з іншого боку – уявлення про майбутнє через становлення «Я», через переживання викликів, переоцінку простору можливостей і заданих зовнішніх умов.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивна дійсність людини є її особистим відгуком на вплив об'єктивної реальності. Свідомість як унікальна система формування суб'єктивної дій-

сності, відкриває для особистості можливість активно визначати своє відношення до світу та впливати на нього через власне моделювання як реальності, так і персонального майбутнього. Відтак, оволодіння людиною власним життям і, зокрема, прогнозування майбутнього можна розглядати як інструментальний акт його породження, котрий здійснюється за рахунок того, що між світом і спрямованими на нього психологічними операціями (сприйняттям, уявою, переживанням, пізнанням, розумінням, інтерпретацією) міститься психологічне знаряддя (смысл), яке і стає структурним центром певної «картини світу майбутнього» особистості. Тому, відповідно до діяльнісної парадигми, образ майбутнього можна розглядати як породження (творення) у складних багатограних співвіднесеннях окремих ситуацій, актів поведінки і контекстів життя, що детермінуються системою діяльностей особистості.

У системному підході формування образу майбутнього базується на декількох ключових положеннях, а саме:

1. Центральним конструктором теорії динамічних систем є ідея нелінійності розвитку складних систем, до яких належать свідомість, «картина світу», образ майбутнього. Тому майбутнє є системою стежок-ланцюгів, які зумовлюють невизначеність щодо шляху, часу і зусиль. Проте вони перетинаються у важливих екзистенційних смислах особистості.

2. Принципом амбівалентного характеру впливу вихідного (попереднього) стану (минулого, теперішнього) на результативний стан (майбутнє), а саме, і його стимуляцією, і, водночас, його подавленням. Тому майбутнє має дихотомічну ознаку: інтенційна заданість і «заперечення» минулого та сьогодення. Амбівалентність долається фінальною стійкою точкою стабілізації системи, що виступає досягненням емоційного балансу, за яким всі емоційні стани отримують ознаку профіциту і складають основу багатомірних відношень особистості із світом.

3. Емерджентні властивості виникають у плінні функціонування системи як цілісності. Тому уявлення про майбутнє визначає те, що об'єднує минулий досвід особистості на незвичних, нових засадах майбутнього часу.

Екзистенційний підхід розглядає особистість як діалогічну взаємодію зі світом. Однією із схем аналізу якої запропонував А. Ленгле, уводячи конструкт чотирьох «фундаментальних мотивацій», зокрема – «екзистенція зі світом», «екзистенція із цінностями та життям», екзистенція із «самістю

і Person» та екзистенція із «смыслом і майбутнім» [9]. Відтак, екзистенційна життєва альтернатива особистості та багатовимірні альтернативи майбутнього зумовлюються ключовою ознакою – ствердженням автентичності і сповненості життя.

Отже, екзистенційно-системний аналіз образу майбутнього створює площину буття особистості, в якій майбутнє, по-перше, несе ознаку динамічного руху. По-друге, має смисловий зміст на різних контурах свідомості: сенсорно-перцептивному, уяви, мисленнєвого, емоційного [2]. По-третє, задається умовними векторами цілеспрямованості, ефективності та екологічності життєвого шляху у феномені «співвіднесення Я і світу». «Співвіднесення Я і світу» приймає характер діалогу, який передбачає полісемантичність, поліфонічність і поліцентрованість. Змістом діалогу є прагнення до знаходження онтологічних (регуляційних) та екзистенційних (контекстних) смислів.

Феноменологічно, зміст діалогу позначає необхідність і можливість для особистості знайти себе у невідомому. Операційно, діалог між особистістю і світом відбувається у спосіб знаходження відповіді на «запит світу», який конкретизується у множинних питаннях. «Запити світу» щодо майбутнього акумулюють в собі найбільш «непрозорі» ракурси життя. Тому діалог із майбутнім завжди починається з невизначеності, альтернативності чи багатоваріативності, а тому – із тривоги та спроб відшукати відповіді на питання з пережитого контексту життя, який прогностично спрямовується у майбутнє. Тобто майбутнє мислиться і планується виходячи із минулого досвіду (його смислів і значень), а також переживань сьогодення. Відтак, інтерпретаційні рамки майбутнього задаються можливостями проживати життя сьогодні і прагненням розширювати ці можливості для нових завдань майбутнього.

Функціонально, переборення невизначеності і знаходження відповідей про можливе майбутнє детермінує створення нових цінностей і вироблення смислів майбутньої екзистенції, посилюючи ідентичність новими ракурсами і створюючи позицію особистості у своєму баченні майбутнього. Означені процеси відбуваються через прояв таких психологічних механізмів:

1. Зростання диференціації між реальним й суб'єктивним (ірреальним) ракурсами життєвого простору, збільшення (звуження, регресія) його складності та ієрархічності організації [10].

2. Побудова та постійний розвиток конструктивів «Я» та «Світ», які повинні знаходитися у рів-

новазі в силу наповненості, усвідомленості та рефлексії обох полюсів. Порушення балансу породжує переживання тривоги та зумовлює похибки в уявленні людини про себе, свою систему цінностей, про засіб осягнення світу і бачення джерел сили й власної ефективності [8].

3. «Вичерпування» як суб'єктивний фільтр того, що має для особистості силу «звертання» до себе.

4. Телеологічна сила як вектор активації і ознака цілісності психічних та тілесних зусиль особистості щодо сформованості регуляційних смислів, які забезпечують контроль над потребами і емоціями, виразну орієнтацію на майбутнє й протягну часову перспективу.

Процес побудови образу майбутнього відбувається у чотирьох екзистенційних полярностях, а саме:

1. Екзистенційна дихотомія «Я» і «Світ».
2. Соціальна дихотомія «Інтимність Я» і «Публічність Я».
3. Персоналістична – «Я у стосунках із собою» і «Я у стосунках з Іншими».
4. Часова дихотомія «Я» і «Становлення мене».

Відомо, що особистість завжди є питанням для самої себе. Проте, особистість не є центром взаємозв'язків у «співвіднесенні Я і Світ». Центром таких взаємозв'язків є смисл як інструмент відкриття людиною світу. Смисл – є інструментом, що знаходить зв'язок між означаючим і означенням, має свої вихідні коріння та динамічну тенденцію до визнавання і прийняття як орієнтир при знаходженні відповіді на активуючий вплив у множинних взаємодіях життєвих подій [2].

Знаходження смислу можна описати триплатною дією:

1) переживання (емоційні стани та емоції, зокрема страху, відчаю, відрази, гніву, суму, подиву, інтересу або не конкретизоване незадоволення);

2) об'єктивації переживання (Що я бачу більшого або незвичного завдяки переживанню?),

3) віднаходження пояснення бажань у спосіб розуміння і інтерпретації, які детермінуються вже наявними у свідомості смисловими текстами.

Але такий шлях можливий лише за умови створення екзистенційного повороту, який описується такими послідовними ланками:

1. Тривога, викликана «звертанням світу» (викликами світу, неможливими і надможливими подіями).

2. Суб'єктивна згода давати на такі звертання відповідь. Це означає прийняття контексту ді-

логу, рішення брати в ньому участь і відповідати «Що я з цим буду робити?» «Чого чекає від мене життя зараз і у майбутньому?».

3. Знаходження смислу, який нівелює тривогу через внесення нової грані бачення себе і світу та збільшення через образ майбутнього простору життя.

Важливо позначити перешкоди формування образу майбутнього. По перше, це відсутність згоди «Бути у діалозі зі світом», що призводить до сприймання запитів життя як «вимушених» або «несправедливих», або «не своєчасних», або «надмірних». Обмеженнями можливості особистості «Могти-Бути у діалозі зі світом» є:

- 1) вплив інтродюкованих переконань і застарілих (втрачених) цінностей;
- 2) тиск авторитету;
- 3) афективні стани;
- 4) емоційні кристалізовані патерни;
- 5) поведінкові нав'язливі патерни;
- 6) невротична «вимушеність», що формує фільтри сприйняття тощо.

По-друге, це копінгові реакції втрати смислу (унікнення, активізм, агресія, рефлекс удаваної смерті), як призводять до:

- 1) внутрішньої дистанції щодо запитів життя, поверхневої, без внутрішнього включення дії;
- 2) грайливого ставлення, ерзацу близькості;
- 3) латентно підвищених загроз суїциду;
- 4) супротиву, відкладання;
- 5) змін контексту, переінакшення, перебільшення;
- 6) заглушення, адикції;
- 7) фанатизму, ідеалізації, агресії.

По-третє, перешкодами є домінуючі емоції, які фіксують людину на внутрішніх дефіцитах і тому діалог із життям відбувається у звуженій зоні, в якій «улюблена емоція» бере на себе функцію орієнтування, а саме:

- 1) Страх персонального «Можу-Бути-Тут», приймати, витримувати, довіряти, шукати опори.
- 2) Гнів щодо того, що «не подобається» у ставленнях і відношеннях.
- 3) Відраза або сум у стосунках із собою як неповторність.
- 4) Відчай у втраті взаємозв'язку із світом і його запитамі, втрата орієнтування у житті.

Отже, шлях людини у часовому і смисловому вимірах – це траєкторія збільшення складності, розвитку толерантності до невизначеності, розширення і ствердження власних можливостей, що сумарно призводить до укріплення сили і проявлення особистісної ефективності.

Висновки. Безперечно, функція свідомості відображати наявну зовнішню реальність та будувати на цій засаді різнобарвний спектр відношень до неї, забезпечує створення безлічі суб'єктивних світів у теперішньому часі і світів евентуального персонального майбутнього. Того майбутнього, яке у кожному окремому випадку об'єктивності базується на індивідуально-емпіричному досвіді особистості унікально репрезентувати зовнішній об'єктивний світ для себе і прогнозувати його від-

творення в образі майбутнього. Поєднання часового та смислового вимірів образу майбутнього, що є складовою уявлень особистості про світ та себе в цьому світі, безпосередньо впливає на становлення узгодженої життєвої перспективи та формування образу майбутнього у нових, невідомих умовах буття. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у пошуку функціональні детермінанти формування образу майбутнього у жінок в умовах екзистенційних змін.

Список літератури:

1. Добриніна І.В. Дослідження образу майбутнього: теоретико-методологічний аспект. *Габітус*, 2022. 44. 162-166.
2. Каліщук С.М. *Генеza смислової архітектоники свідомості: монографія*. Львів: Сполом, 2020. 492 с.
3. Каліщук С.М. *Ресурсна матриця психолога-консультанта у подіях війни: монографія*. Київ: МайстерКниг, 2023.
4. Лозова О.М. *Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність: монографія*. Авт. кол.; під наук. ред. Лозової О.М. Київ: Інтерсервіс, 2014. 194 с.
5. Максименко С.Д. *Генеza здійснення особистості*. Київ: ТОВ КММ, 2006, 240 с.
6. Слюсаревський, М. Психологічна безпека людини в онтологічному та гносеологічному вимірах. Післямова до роботи, відзначеної Державною премією України в галузі науки і техніки. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 2020, 45(48), 7-26. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).138](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).138)
7. Титаренко Т.М. *Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: монографія*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2012, 512 с.
8. Bugental J. *Psychotherapy Isn't What You Think: Bringing the Psychotherapeutic Engagement into the Living Moment*. Zeig Tucker & Theisen Inc; 1st edition, 1999.
9. Längle A. The existential fundamental motivations structuring the motivational process. *Nova Science Publishers*. Vene, 2011. 41-56.
10. Lewin K. Frontiers in Group Dynamics: Concept, Method and Reality in Social Science; *Social Equilibria and Social Change*. *Human Relations*. 1: 5-41. doi:10.1177/001872674700100103.

Kalishchuk S.M. Tokarieva Yu.M. EXISTENTIAL-SYSTEMIC ANALYSIS OF THE IMAGE OF THE FUTURE PERSONALITY

The article substantiates the existential-systemic methodology of the temporal polarity of a person's life, in which there is a dichotomy, on the one hand, of the "present self", the phenomenology of life now and past experience, and, on the other hand, the idea of the future through the formation of the "self", through the experience of challenges, the reassessment of the space of possibilities and externally set conditions. It is proved that the analysis of the image of the future as part of the life path means the possibility and ability of an individual to enrich the horizon of his or her own life over time, in which each specific space (existential, mental, bodily, social environment, relationships and love, development and success, etc.) determines either the existential fullness and overcoming of crises, challenges and limitations, or, conversely, causes the experience of impossibility and stopping due to the loss of regulatory ontological meanings. The author describes the meaning-centered and genetic-modeling perspectives of the study of the image of the future. The chain of initial categories is substantiated, which include: "consciousness", "image of the world", and subjective reality. The instrumental act of generating an image of the future is revealed. It is proposed to consider the formation of the image of the future based on the activity paradigm, systemic and existential approaches. The phenomenology, operationality and functionality of the existential-systemic analysis of the image of the future are revealed. The psychological mechanisms of developing the meanings of future existence, which strengthen the identity with new perspectives and create a position of the individual in his/her vision, are determined. The nature of the dialog between the individual and the world is described. The specifics of the "world's request" and the individual's ability to give answers are given. Four existential polarities of the process of building an image of the future are presented. The three-part action of finding meaning is described. The existential and systemic obstacles to the formation of an image of the future are identified.

Key words: consciousness, image of the future, temporal polarity, formation of the future, existential-systemic concept, sense.